

VI. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА, ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.98

Вальчишин Г. І.,
здобувач кафедри криміналістики
та судової медицини Дніпровського державного
університету внутрішніх справ

СТАНОВЛЕННЯ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ ЯК САМОСТІЙНОЇ СЛІДЧОЇ (РОЗШУКОВОЇ) ДІЇ

У статті розглядаються питання, які стосуються історії виникнення та формування слідчого експерименту як самостійної слідчої (розшукової) дії, починаючи з кінця ХІХ ст. і до нашого часу. Проведено аналіз розвитку поглядів науковців, які досліджували процесуальний та криміналістичний аспекти слідчого експерименту, а також його законодавчого закріплення у КПК України та інших країн колишнього СРСР.

Ключові слова: відтворення, дослід, перевірка показань, слідчий експеримент, слідчі (розшукові) дії.

В статье рассматриваются вопросы, касающиеся истории возникновения и формирования следственного эксперимента как самостоятельного следственного (розыскного) действия, начиная с конца ХІХ века. Проведен анализ развития взглядов ученых, которые исследовали процессуальный и криминалистический аспекты следственного эксперимента, а также его законодательного закрепления в Уголовно-процессуальном кодексе Украины и других стран постсоветского пространства.

Ключевые слова: воспроизведение, опыт, проверка показаний, следственные (розыскные) действия, следственный эксперимент.

The article deals with issues, related to the history of the origin and formation of the investigative experiment as an independent investigative (search) action, since the late XIX century till present. The analysis of the development of the views of scientists, who investigated the procedural and criminalistics aspects of the investigative experiment, as well as its legislative consolidation in the Criminal Procedure Code of Ukraine and other countries of the former USSR, has been carried out.

It is proved that one of the most important investigative (search) actions in the investigation of many criminal offenses is the investigative experiment, which is carried out with the purpose of checking and data clarification that are relevant for establishing the circumstances of their commission by reproducing the actions, situation, circumstances of a particular event, carrying out the necessary experiments or tests.

The investigative experiment (and verification of evidences at the crime scene) remains a scantily studied investigative (search) action both from the point of view of tactics of its carrying out and on the procedural side and in general this negatively affects the methodology of investigation of crimes. In the special legal literature, the first mention of the investigative experiment appeared in 1937. It was then that the Soviet scientist P.I. Tarasov-Rodionov began the active development of issues, related to its organization and tactics. It is believed that it was just since then that the investigative experiment was introduced into science and investigative practice, and it also caused a lot of discussions about its nature and the tactical features of carrying out.

The conclusion has been drawn that the investigative experiment is a rather complicated complex investigative (search) action that requires careful preparation for it, and also requires the necessary knowledge of both the criminal procedure legislation and the solely tactical features of its carrying out.

In addition, the experimental method in criminal proceedings is applied not only in the form of the investigative experiment. In carrying out other procedural actions, an investigator, a court, other participants in a process widely use this method of research, which in these cases acts as their component.

Keywords: reproduction, experiment, verification of evidences, investigative experiment, investigative (search) actions.

Постановка проблеми. Однією з найважливіших слідчих (розшукових) дій при розслідуванні багатьох кримінальних правопорушень є слідчий експеримент, який проводиться з метою перевірки і уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин їх вчинення шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань.

Слідчий експеримент залишається малодослідженою слідчою (розшуковою) дією як з точки зору тактики його проведення, так і з процесуальної сторони, що, зрештою, негативно позначається у цілому на методиці розслідування злочинів.

Аналіз дослідження даної проблеми. Окремі кримінально-процесуальні і тактичні особливості проведення слідчого експерименту у кримінальному провадженні досліджувалися вітчизняними та зарубіжними вченими Л.Є. Ароцкером, В.Ф. Берзіним, Р.С. Белкіним, В.І. Білоусовим, В.Ф. Глазиріним, Н.І. Гуковською, Н.І. Жуковою, В.Я. Колдіним, В.П. Колмаковим, Ю.О. Ляховим, О.Б. Манчу, О.П. Рижаківим, О.С. Рубаном, П.І. Тарасовим-Родіоновим, Ш.Ш. Ярамиш'яном та іншими. Ці автори внесли значний вклад в теорію кримінального процесу, криміналістики і практику розкриття та розслідування кримінальних правопорушень. Разом з тим, відзначаючи значні доробки цих вчених, слід зазначити, що їх дослідження не вичерпують усієї сукупності питань, пов'язаних з особливостями проведення слідчого експерименту.

Метою статті буде дослідження історії виникнення та формування слідчого експерименту як самостійної слідчої (розшукової) дії.

Вклад основного матеріалу. До недавнього часу слідчий експеримент поряд із перевіркою показань на місці вчинення злочину в кримінально-процесуальному законодавстві нашої держави був частиною відтворення обстановки і обставин події, яке було передбачене ст. 194 КПК [1, с. 96]. У чинному КПК

України ця слідча (розшукова) дія закріплена вперше у ст. 240 під назвою саме “Слідчий експеримент” [2, с. 100], як і у багатьох інших країнах пострадянського простору, що, однак, не добавляє ясності при її проведенні.

Слідчий експеримент був відомий у ще дореволюційній юриспруденції, хоч і за відсутності правової регламентації. Російській судовій практиці, як писав Л.Є Ароцкер, відомі справи, в яких проводились слідчі експерименти. Такі випадки описані відомими юристами А.Ф. Коні, Ф.Н. Плевако та іншими. Однак російські дореволюційні процесуалісти і криміналісти не розробили основних питань слідчого експерименту [3, с. 16-17].

Застосовувався експериментальний метод при проведенні слідчих дій і після революції. В методичному листі № 2 (циркуляр № 80 від 15 травня 1932 р.) НКЮ РРФСР, у зв’язку з розглядом справи по обвинуваченню громадян Новикових, Костренкова і Страусова за ст. 58 КК РРФСР, підкреслив необхідність проведення експерименту для перевірки результатів сумнівного впізнання за голосом. Це невдовзі знайшло свій відгук і в літературі, а потім деталізовано знову ж таки стосовно вимог перевірки результатів сумнівного впізнання у методичному листі Прокуратури СРСР [4, с. 122].

У спеціальній правовій літературі перша згадка про слідчий експеримент з’являється у 1937 році. Саме тоді почав активну розробку питань, пов’язаних з його організацією і тактикою, радянський вчений П.І. Тарасов-Родіонов.

Вперше про слідчий експеримент П.І. Тарасов-Родіонов зробив доповідь на навчальній конференції слідчих у прокуратурі СРСР у 1937 році. На ній він сформулював основи умов і тактики його проведення та визначив його як “тактичний прийом розслідування”: “Слідчим експериментом прийнято називати штучне відтворення слідчим або судом тих або інших обставин злочину, події чи її окремих елементів, який організовується для перевірки доказів та з’ясування окремих обставин справи. Це тактичний прийом розслідування, незамінний засіб перевірки технічної можливості здійснення тієї чи іншої дії та показань свідків і обвинувачених” [5, с. 73-107].

До того часу не існувало самого терміну «слідчий експеримент», не було, відповідно, і практики його проведення. Слідчі дії, які включали в себе деякі його елементи, згодом систематизовані П.І. Тарасовим-Родіоновим, були пов'язані із перевіркою раніше даних показань.

У 1938 році вийшов перший том другого в історії радянської криміналістики підручника, авторами якого були відомі науковці А.І. Вінберг, С.А. Голунський, В.І. Громов, Є.У. Зіцер, С.М. Потапов, В.Ф. Черваков, Б.М. Шавер, І.М. Якимов та ін. Вказана книга була присвячена техніці і тактиці розслідування злочинів і до неї був включений окремий розділ, підготовлений П.І. Тарасовим-Родіоновим, що носив назву “Слідчий експеримент”. Слід зауважити, що в ньому він вважав слідчий експеримент вже не тактичним прийомом, а «різновидом слідчого огляду, особливістю якого є те, що при його проведенні подія, яка перевіряється, явище, факт досліджуються і перевіряються за допомогою дослідів» [6].

Вважається, що саме з того часу слідчий експеримент був запроваджений у науку та слідчу практику, а також викликав чимало дискусій щодо його природи та тактичних особливостей проведення.

Загалом до прийняття у 60-х роках нових КПК союзних республік в юридичній літературі та практиці сформувалися дві точки зору на природу та сутність слідчого експерименту. Одні вчені-криміналісти та процесуалісти схилилися до думки, що слідчий експеримент не є самостійною слідчою дією, а тактичним прийомом перевірки доказів або різновидністю слідчого огляду (А.І. Вінберг, Р.Д. Рахунов, М.С. Строгович, П.І. Тарасов-Родіонов, М.О. Чельцов-Бебутов та ін.). Прихильники другої точки зору вважали, що слідчий експеримент є самостійною слідчою дією зі своїм змістом, задачами і тактикою проведення, відмінною від інших слідчих дій. Такі погляди поділяли Л.Є. Ароцкер, Н.І. Гуковська, В.П. Колмаков, Г.М. Мінковський, А.А. Піонтковський, М.В. Терзів та ін.

У 1951 році в Харкові захистив кандидатську дисертацію Л.Є. Ароцкер на тему “Слідчий експеримент в радянській криміналістиці”, що на той час стала першим фундаментальним

його дослідженням. Він вперше аргументовано довів, що “слідчий експеримент – самостійна слідча дія зі своєю оригінальною процесуальною процедурою та тактикою проведення, яку не можна розглядати як різновид огляду” [3].

У 1958 році вийшла друком монографія Н.І. Гуковської на тему “Слідчий експеримент”, а вже наступного року вона захищає кандидатську дисертацію на тему “Теорія і практика слідчого експерименту на досудовому слідстві”. У цих роботах набули подальшого розвитку погляди П.І. Тарасова-Родіонова та Л.Є. Ароцкера, а також вона висунула низку принципово нових ідей. Зокрема, вона визначила цілі слідчого експерименту та виділила його види. Цілями слідчого експерименту вона визначила перевірку наявних доказів; отримання нових доказів; перевірку тих чи інших міркувань, які виникли у слідчого у зв’язку із розслідуванням справи. Гуковська Н.І. вважала доцільним виділяти види слідчого експерименту в залежності від встановлення можливості щось чути; можливості щось бачити; можливості здійснити якусь дію; можливості вчинити якісь дії протягом якогось часу; спеціальних чи професійних навиків конкретної особи; яким чином сталася подія чи її окремі обставини [7, с. 4, 53].

Надалі особливо зацікавився темою проведення слідчого експерименту Р.С. Белкін, який вже у наступному 1959 році видав монографію під назвою “Теорія і практика слідчого експерименту”¹. Через два роки він видає ще одну книгу – “Суть експериментального методу дослідження в радянському кримінальному процесі і криміналістиці” та захищає докторську дисертацію на цю ж тему². У 1964 році вийшла друком наступна праця Р.С. Белкіна, у якій дістало продовження його теорії, – “Експеримент в слідчій і судовій практиці”³.

¹ Белкин Р. С. Теория и практика следственного эксперимента / Р. С. Белкин. – М. : ВШ МВД СССР, 1959. – 171 с.

² Экспериментальный метод исследования в советском уголовном процессе и криминалистике : Автореферат диссертации на соискание ученой степени д-ра юрид. наук / Р. С. Белкин ; Министерство юстиции СССР. Всесоюз. ин-тут юрид. наук. – М., 1961. – 40 с.

³ Белкин Р.С. Эксперимент в следственной, судебной и экспертной практике / Белкин Р.С. – М.: Юрид. лит., 1964. – 222 с.

Вказані роботи стали фундаментальними дослідженнями по цій темі, основними їх положеннями слідчі користуються досі. Слідчий експеримент у дисертації був визначений як “слідча дія яка полягає у проведенні спеціальних дослідів, досліджень з метою отримання нових і перевірки наявних доказів, а також перевірки і оцінки слідчих версій про можливість і неможливості здійснення тих чи інших фактів, що мають значення для справи”. Як писав Р.С. Белкін, таке визначення слідчого експерименту, підкреслюючи його характер, як самостійної слідчої дії, дозволяє виділити основне в його змісті – дослід, а не відтворення (відтворення обстановки і обставин події, відтворення тих чи інших фактів, ознак, сторін досліджуваної події) [8].

Варто зауважити, що паралельно відбувалися дослідження за ще однією гострою темою у криміналістиці – відтворення та перевірки показань на місці події (О.М. Васильєв, Л.О. Соя-Серко, С.С. Степичев, М.Н. Хлинцов, М.П. Шаламов та інші). Названі вчені також вважали її самостійною слідчою дією. Надалі такі доволі різні позиції цих та інших вчених знайшли своє законодавче закріплення у КПК союзних республік, прийнятих у 60-х і наступних роках минулого століття.

У вчених були досить різні погляди не лише на сутність та природу слідчого експерименту, відтворення обстановки і обставин події чи перевірку показань на місці як окремі слідчі дії, а й на саму термінологію. Наприклад, статті 194 КПК Української РСР 1960 р., 174 Вірменської РСР та 166 Узбецької РСР 1961 рр. отримали назву “Відтворення обстановки і обставин події”, ст. 130-1 КПК Казахської РСР 1984 р. – “Перевірка і уточнення показань на місці”, ст. 185 КПК Латвійської РСР 1961 р. – “Перевірка показань на місці”, ст. 182 КПК Білоруської РСР 1960 р. – “Слідчий експеримент”, ст. 153-1 КПК Естонської РСР 1961 р. – “Співставлення показань з обстановкою”.

Що стосується КПК Української РСР, то у ньому слідчий експеримент визнавався самостійною слідчою дією. Як відмічає В.О. Коновалова, відтворення обстановки і обставин події, що передбачене статтею 194 КПК УРСР, охоплює по суті дві самостійні слідчі дії:

перевірку на місці показань обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого чи свідка з метою їх уточнення і доповнення у присутності понятих;

експериментальну перевірку правдивості показань цих осіб, інших обставин і припущень щодо можливості чути або бачити за певних умов що-небудь, що стосується цих обставин, проникнути до даного приміщення в названий у свідченнях спосіб або певною особою, подолати зазначену в показаннях відстань тощо.

Тут же автор окремо зазначає: “Слідчий експеримент є окремою слідчою дією, яка полягає у здійсненні дослідів з метою перевірки того, чи могли відбутися за певних умов ті або інші події та яким саме чином” [9, с. 246].

Як можна побачити, приймаючи у 1960-х роках кримінально-процесуальні кодекси та закріплюючи у них фактично майже одне і те ж (або, краще сказати, комплексне) криміналістично-процесуальне явище, законодавці та науковці різних союзних республік пішли дещо різними шляхами, не дійшовши спільної думки з приводу того, що рахувати первинним, а що вторинним, а можливо одним цілим:

– “слідчий експеримент” є частиною відтворення обстановки і обставин події разом із “перевіркою показань на місці”;

– “слідчий експеримент” і “перевірка показань на місці” є самостійними слідчими діями, які проводяться шляхом відтворення та за допомогою інших методів.

Можливо тому українські слідчі чи слідчі з інших союзних республік, де відтворення було передбачено КПК, нерідко допускали помилки при проведенні цієї слідчої дії, для деяких з них вона стала свого роду “закріпленням” отриманої первинної інформації на етапі початкового розслідування кримінальної справи.

У свій час А.Я. Дубинський після проведення ним анкетування слідчих та дізнавачів писав: “Деякі практичні працівники помилково вважають, що в результаті проведення відтворення обстановки і обставин події можна “закріпити” показання особи, яка розповідає, наприклад, про те, як вона

скоїла злочин, і тим самим заповнити прогалину у браку інших доказів”. Принаймні за результатами проведеного ним анкетування, таку думку висловили 47,6 % респондентів [10, с. 70]. “Це, звісно, – як зауважив вчений, – помилка. В таких випадках особа, за показаннями якої відтворюється обстановка і обставини скоєння злочину, по суті повторює раніше дані показання, але уже в певному місці. Гірше всього, якщо на це місце приводить не вона, а працівники органу розслідування, що інколи трапляється на практиці. Надалі така особа нерідко відмовляється від своїх показань, вказуючи, що і в першому випадку – в кабінеті слідчого, і в другому – вона говорила неправду. Ні “закріплення” показань, ні отримання нових доказів не відбувається [10, с. 71].

У цьому контексті варто навести приклад розслідування кримінальних справ, що мав місце у 1971 – 1985 роках у Вітебській області в Білорусії, де було скоєно 36 вбивств жінок, поєднаних із зґвалтуванням. За ці злочини було засуджено до тривалих строків 13 осіб, а одна з них розстріляна. У подальшому було доведено, що всі вбивства було вчинено не ними, а гр. Михасевичем. Слід підкреслити, що всі 13 помилково засуджених показували місця скоєння злочинів і демонстрували там свої дії [11, с. 36].

Мають місце непоодинокі тактичні помилки при проведенні слідчого експерименту і зараз.

Як справедливо вказує О.С. Рубан, помилки слідчого апарату при проведенні слідчого експерименту часто обумовлені не лише нерозумінням ними його дослідної сутності, але й відсутністю в кримінально-процесуальному законодавстві чітко прописаного механізму провадження цієї слідчої дії. Фактично порядок організації і проведення слідчого експерименту віддані на відкуп слідчому, який згідно із нормами КПК самостійно приймає рішення про проведення експерименту і самостійно його проводить. З формальної точки зору при проведенні слідчого експерименту слідчий вправі користуватися всіма правами, передбаченими загальними нормами кримінально-процесуального законодавства. Однак у цих нормах недостатньо чітко прописані права і обов’язки учасників та інші аспекти слідчого експерименту [12, с. 1-2].

Висновки. Таким чином, можна дійти висновку, що слідчий експеримент є доволі складною комплексною слідчою (розшуковою) дією, яка потребує старанної підготовки до нього, а також вимагає необхідних знань як кримінального процесуального законодавства, так і суто тактичних особливостей його проведення.

Окрім того, експериментальний метод у кримінальному судочинстві застосовується не лише у формі слідчого експерименту. При проведенні інших процесуальних дій слідчий, суд, інші учасники процесу широко використовують цей метод дослідження, який в цих випадках виступає в якості їх складового елемента. Не завжди при їх проведенні він проявляється чітко, зі всіма присутніми йому рисами. Іноді тільки ретельний аналіз процесуальної дії може показати, що і в ній є елементи досліду, і з деякого боку ця дія, з точки зору методу дослідження, носить експериментальний характер.

Література:

1. Кримінально-процесуальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та допов. на 16 вересня 2011 року: (Відповідає офіц. текстів). – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 212 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. – Суми : ТОВ «ВВП Нотіс», 2016. – 324 с.
3. Ароцкер Л. Е. Следственный эксперимент в советской криминалистике: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Л. Е. Ароцкер. – Харьков, 1951. – 17 с.
4. Баев О. Я. Содержание и формы криминалистической тактики / О. Я. Баев. – Воронеж : Изд-во Ворон. ун-та, 1975. – 371 с.
5. Тарасов-Родионов П. И. Следственный эксперимент / П. И. Тарасов-Родионов // Материалы учеб. конф. следователей в Прокуратуре СССР, (авг.-сент. 1936 г.) : Практ. пособие для следователей / Под ред. Л. Я. Вышинского. М, 1937. – С. 73-107.
6. Криминалистика. Техника и тактика расследования преступлений : учебник для слуш. пр. вузов. Книга 1 / Бобров Н. А., Винберг А. И., Голунский С. А., Громов В. И. и др. ; под ред. Вышинского А. Я. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1938. – 538 с.
7. Гуковская Н. И. Следственный эксперимент : пособие для следователей / Н. И. Гуковская. – М. : Госуд. изд-во «Юридическая литература», 1958. – 95 с.

8. Белкин Р. С. Экспериментальный метод исследования в советском уголовном процессе и криминалистике : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук / Р. С. Белкин ; Министерство юстиции СССР. Всесоюз. ин-т юрид. наук. – М., 1961. – 40 с.

9. Криміналістика : підручник / Кол. авт. : В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; за ред. проф. В. Ю. Шепітька. – 4-те вид., прероб. і доп. – Х. : Право, 2010. – 464 с.

10. Дубинский А. Я. Производство предварительного расследования органами внутренних дел : учеб. пособие / А. Я. Дубинский. – К. : КВШ МВД СССР. – 84 с.

11. Винницкий Л. В. Проверка показаний на месте / Л. В. Винницкий // Вестник ОГУ. – 2006. – № 3. – С. 36.

12. Рубан А. С. Следственный эксперимент: теория и практика : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А.С. Рубан. – М., 2009. – 25 с.

УДК 343.98

Гулкевич З. Т.,
канд. юрид. наук, доцент кафедри
кримінального процесу і криміналістики
Львівського національного університету
імені Івана Франка

ДО ПИТАННЯ ПРО НЕДОПУСТИМІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ ПІД ЧАС ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНЬОГО У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті розглянуто питання про недопустимість неправомірного психологічного впливу на неповнолітнього під час його допиту у кримінальному провадженні. Виокремлені критерії і ознаки психічного насилля як прояву цієї неправомірності та її негативні наслідки. Увагу зосереджено також на співвідношенні ознак практикованих у слідчій практиці методів правомірного і неправомірного психологічного впливу під час допиту осіб підліткового віку. Запропоновано авторське визначення понять «психологічний вплив» та «психічне насилля».